

Akışkan Modernite ile Dijital Emek Süreçlerini Birlikte Düşünmek¹

Mehmet Özkan Yıldırım

Marmara Üniversitesi, Radyo-Televizyon Sinema,
İletişim Bilimleri Doktora Öğrencisi
mehmetozkanyildirim@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3343-1950

Abstract

Thinking Digital Labor Processes with Liquid Modernity Discussions

The aim of this study is to reveal the relationship between liquid modernity, which is ambiguous and varied, and labour processes, and to identify, by addressing the developments in information and communication technology, the relationship between labour processes and the uncertainty and insecurity brought on by liquid modernity. This paper will attempt, firstly, to answer the question of what modernity is. This will be important in determining how liquid modernity becomes evident, thus answering the questions of how liquid relations can be established with intangible labor, and how liquid modernity transforms labor processes. Therefore, the following sections will focus on how to establish a conceptual relationship between liquid modernity and digital labor discussions if at all possible. In this study, it has been concluded that flexibility, uncertainty and insecurity are the complementary points of the debates on digital labor processes and liquid modernity.

Keywords: Digital labor, liquid modernity, immaterial labor, flexibility

---

¹ Bu makale, Prof. Dr. Nilgün Tatal Cheviron danışmanlığında hazırlanan "Akışkan Modernite Tartışmaları Işığında Dijital Emek Süreçlerinin Kavramsal Bir İncelemesi" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Résume

Penser les processus de travail numérique avec des discussions sur la modernité liquide

L'objectif de cette étude est d'étudier la relation entre la modernité liquide et les processus de travail, ambigus et variés, et d'établir une relation avec ceux-ci en abordant l'incertitude et l'insécurité induites avec le développement des technologies de l'information et de la communication. À cet égard, cet article tente, dans un premier temps, de répondre à la question de savoir ce que c'est la modernité. Ceci semble être important pour déterminer comment la modernité liquide se cristallise dans le domaine du travail intangible en transformant celui-ci. On discute donc dans cet article de la façon dont s'établit une relation conceptuelle entre la modernité liquide et le travail numérique. On tente aussi de montrer que la flexibilité, l'incertitude et l'insécurité sont devenues les aspects indéniables du processus de travail numérique à l'Age de la modernité liquide.

Mots-clés : Travail numérique, modernité liquide, travail immatériel, flexibilité

Öz

Bu çalışmanın muradı muğlak ve değişken yapıdaki akışkan modernitenin ve emek süreçlerinin ilişkisini açığa çıkarma, akışkan modernitenin getirdiği belirsizliği, güvencesizliği enformasyon ve iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelerle ele alarak emek süreçleriyle rabitasını kurma saiki taşır. Bu anlamda çalışmada ilk olarak modernitenin ne olduğu sorusu cevaplanacaktır. Bu, akışkan modernitenin belirginleşen ana hatlarının ne olduğundan hareketle gayri maddi emekle ilişkisinin nasıl kurulabileceği, akışkan modernliğin emek süreçlerini nasıl dönüştürdüğü sorularını cevaplamakta önemli olacaktır. Dolayısıyla çalışmada daha sonraki bölümlerde kavramsal farklı yolların izinden giderek akışkan modernite ve dijital emek tartışmaları arasında bir ilişkinin nasıl kurulacağı, kurulup kurulmayacağı üzerinde durulacaktır. Çalışmada, dijital emek süreçleri ve akışkan modernite tartışmalarının birbirlerini tamamlayan noktaları olarak esneklik, belirsizlik ve güvencesizlik olduğuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dijital emek, akışkan modernite, maddi olmayan emek, esneklik

Giriş

“Günümüz” sözcüğüyle ima edilen, sınır çizilen zamansallık yaşadığımız dünyayı tanımlama konusunda önemli bir alana karşılık gelir. Fakat bu zamansallığın ne olduğu sorusu bize bir tartışma alanı açar. Literatürdeki tartışmalar ve adlandırmalar farklı gibi görünse de izlekleriyle, ana hatlarıyla benzer bir tablo sergiler.

Genel olarak, bugünü tanımlarken öne çıkan kavramlar ‘-post’ öneki ve enformasyon toplumu kavramlarıdır. 20. yüzyılın son çeyreğinden bu yana zaman, post-modern toplumla anılmakla birlikte bugün gelişen bilgi ve iletişim teknolojileriyle enformasyon toplumu kendini yüzeye çıkarmaya, oldukça geniş bir alanda karşılık bulmaya başlamıştır. Farklı sömürü biçimlerini içine alan, kullanışlı olan neyse sermaye birikim sürecine eklemleyen kapitalist üretim ilişkileri varlığını sürdürmenin yanında neo-liberalizmin her tarafı ekonomikleştiren amaçsallığı enformasyonu metalaştırarak, enformasyonu üretim ilişkilerine bugün eskiden olduğundan çok daha fazla dâhil etmiştir.

Bu anlamda, enformasyon ve iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmelere dair bir okuma gerçekleştirdiğimizde iki tür hikâyeye denk geliriz. Gündelik dilde karşılaştığımız temel söylem ve algılardan biri yeni iletişim teknolojilerinin hayatı askıya aldığı, anı yakalama ve paylaşma çabasının anı kaçırdığı, şimdiki rafa kaldırdığı, gerçek ilişkilerin yerini sanal ilişkilere bırakmış olduğu yönündedir. Hikâyenin diğer tarafı ise bu gelişimin hayatı kolaylaştırdığı, uzakları yakın ettiği, üretim sürecinden tüketim sürecine değin pek çok noktayı kolaylaştırdığı noktasında birleşir. Fakat tüm bunlardan önce buradaki sermaye birikim sürecine, emek süreçlerine bakmak daha geniş bir perspektif sunması açısından önemlidir. Emek sürecini, emeğin üretim araçlarının etrafında örgütlenme biçimi olarak ele aldığımızda, emek sürecindeki değişimden söz ettiğimizde topyekûn bir değişim, dönüşüm sürecinden de bahsederiz. Emek gücünün üretim araçlarıyla kurduğu, üreticilerin üretim araçlarıyla kurduğu ilişki bugün kapitalist sistemin ilk evresinden oldukça farklı bir noktaya taşınmıştır.

Kapitalizmin ilk evresini “ağır kapitalizm” ile kavramsallaştıran Bauman, bugünkü evreyi “hafif kapitalizm” olarak kavramsallaştırır. Bauman’a göre bugün artık üretimden tüketime, yaşamın tüm alanları bir değişimden geçmektedir. Bu değişim beraberinde daha çok belirsizlik, güvensizlik, esneklik gibi durumları yarattığı gibi kapitalizmin bu tür aklının her şeye sirayet ettiği açıkça görülmektedir. Bu durumları akışkanlık metaforuyla ele alan Bauman, günümüz toplumundaki hemen her olgu ve durumu bu kavram üzerinden okur. Akışkanlığın hayatın her veçhesine sirayet etmesini biz de çalışma boyunca emeğin dönüşüm süreciyle birlikte ele almaya, okumaya çalışacağız. Çalışmada modernitenin geçirdiği dönüşüm sürecini kısaca açıkladıktan sonra akışkan modernitenin ne olduğuna ve bununla açığa çıkan dinamiklerin yaşamın diğer alanlarındaki izlerine odaklanacağız. Daha sonra emek değer kuramı etrafındaki güncel tartışmaları ele alarak akışkan modernite ile ilişkisini ele alacağız. Özellikle üretim sürecindeki dina-

miklerle beraber ele almaya ve buraya sirayet eden şeyin ne olduğunu yüzeye çıkarmaya gayret edeceğiz.

Modernitenin Dönüşümüne Kısa Tarihsel Bir Bakış: Katı Olandan Akışkan Olana Doğru Giden Yol

Modernite kavramı, literatürde daha çok dönemlere ayrıştırılarak tanımlanmaya, sınırları belirginleştirilmeye, menzili çizilmeye çalışılır. Üç farklı döneme (erken modernite, modernite, geç modernite ya da şöyle; modern öncesi, modern dönem, modern sonrası) ayrılan modernite olgusunu açıklamadan akışkan moderniteden bahsetmek, tanımların eksikliğine ve çalışmanın sağlam bir zemine oturmamasına yol açar. Ancak moderniteye getirilen her tanım beraberinde büyük bir çelişkinin ve zemin kaymasının doğmasına da yol açar. Zira tanımların çoğu bir anlam karmaşası yaratır ve bu yüzden de araştırmacıyı hacimli bir literatürle karşı karşıya bırakır. Doğru bir tanım getirme çabasından çok, modernliği bir süreç olarak ele almaya çalışmak bu karmaşayı açıklamayı imkânli hale getirmenin bir yolu olarak görünmektedir.

Çalışma boyunca kullanılacak modernite, modernlik ve modernleşme kavram ve olgularının baştan ayırımı yapmak süreci anlamak açısından daha faydalı olacaktır. Öncelikle modernite kavram olarak yeniye, yeni olana işaret eden, eskiden farklı olan bir sürece gönderme yapan ve yeni bir olguyu, durumu, tarzı ifade eden şeye karşılık gelir. Temel anlamda paradigmatik bir değişim, eskiye nazaran yeni ve farklı bir yaklaşımdır. Bu değişimin hayatın kimi veçhelerine yansımaları olur ve bu yansımalar da modernlik olarak ele alınır. Modernizm ise modern olanın, modernitenin² bir ideolojisi şeklinde tezahür eder.

Touraine, modernliği klasik modernlik, orta modernlik ve geç modernlik diye bölümlere ayrıştırır. Touraine'e (2010) göre, klasik modernlik Rönesans hareketlerinden endüstrileşmeye kadar olan zaman dilimine; orta modernlik, endüstrileşmeden 1970'li yıllara; geç modernlik ise 1970 ve sonrasına karşılık gelir. Touraine'nin bu tanımı, menzil çizme çabası tartışmalıdır. Örnek vermek gerekirse Habermas, modernliği Rönesans'la sınırlamanın doğru olmadığını, bu sınırın tarihsel açıdan modernliğin dönüşümünü daralttığını belirtir (1994: 32). Ne var ki Touraine'e göre modernlik, bir değişim ve olaylar silsilesinden ibaret olmayıp bilimin, teknolojinin ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırması anlamına gelir ve toplumsal yaşamın çeşitli bölümleri arasındaki giderek artan farklılaşmaları içerir (2010: 25). Bu farklılaşma biçimlerinde katalizör işlevi gören noktalardan biri olarak teknolojinin gelişimiyle üretim sürecinde gerçekleşen kırılmanın payını yadsımak olanaksızdır. Zira modernliğin kendisini üretim süreçleriyle ele alan hacimli bir literatür de mevcuttur. Sözgelimi Habermas, Hardt ve Negri gibi düşünürler modernliği bu noktalardan ele alır.

2 Modernite kavramının başlık ve metinde tercih edilmesinin sebebi Zygmunt Bauman'ın temel metinlerinde kullandığı bir kavram olmasından ileri gelmektedir. Modernlik, modernleşme üzerine yazan düşünürlerin metinlerinde de çeviri literatür dikkate alınarak, kavram metinlerde kullanıldığı haliyle ele alınacaktır.

Habermas, modernliği üç boyutta ele alarak, modernliğin tamamlanmamış bir proje olduğunu, modernleşme sürecinin ikinci kısmının –endüstri devriminin-bittiğini fakat modernleşmenin bitmediğini belirtir (1994: 42). Enformasyonun ve buna bağlı olarak hizmet sektörünün gelişimi üzerinde duran Hardt ve Negri ise, günümüzde modernleşme sürecinin sona erdiğini, çünkü artık endüstriyel üretimin tek başına tahakkümünü ekonomik ve toplumsal olgulara karşı genişletemediğini, modernleşme sürecinin emeğin birincil sektörden ikincil sektöre kaymasıyla açıklandığını, post-modernleşmenin emeğin ikincil sektörden üçüncü sektöre göçüyle tanımlanabildiğini belirtirler (2003: 298). Bu yönüyle sektörel kaymanın yaşanan süreç üzerindeki etkileri açığa çıkar. Bu bakış açısı temelde enformasyon ve iletişim teknolojilerinin üçüncü sektördeki -hizmet sektöründeki- yayılımını temel alır. Dolayısıyla enformasyonun sektörel kaymada etkisi, yeni bir zeminin oluşmasına olanak sağlar. Bu yönüyle de enformasyonun belirlenimciliği açığa çıkar. Giddens ise bu kaymalarda pek çok değişkenin olduğu yorumunda bulunur. Bunu dört ana başlık altında sıralar: kapitalizm, endüstrileşme, askeri iktidar ve gözetleme (Giddens, 2004: 65). Modernliğin belirginleşen toplum düzeninin ekonomik açıdan kapitalist olarak ele alındığı bu dört kurumsal boyutta, kapitalist toplumların modern toplumun pek çok özelliğine sahip olduğuna dair bir çerçeve çizilir. Diğer yandan ikinci kurum olarak mal ve hizmet üretimi için makine kullanımını içeren endüstrileşme, yalnızca emek süreçlerini değil ulaşım, iletişim gibi bir dizi toplumsal süreci de dönüştürür. Bu nokta iletişimin kazandığı ivmenin yaslandığı bir dayanak olarak da ele alınabilir.

Giddens, bizlerin yüksek modernlik döneminde yaşadığını belirterek, modernliğin ötesine geçen bir durumu işaret eder (2004: 162). Ancak modernliğin temel sonuçlarından biri olarak küreselleşmeyi ele alır. Üstelik modernliğin küreselleşmesi, modernliğin radikalleşme süreçleri tamamlanan bir süreç de değildir. Süreç devam ettiği için de üretim süreçlerinden tüketime, gündelik hayata kadar birbirine geçen dinamikler mevcut. Fakat Touraine, en genel biçimde modernlik düşüncesini, insanın eylemleriyle bir tutulduğu bir süreç olarak ele alır. Bu nedenle bilim, teknoloji veya yönetimde etkilerini gördüğümüz modernlik düşüncesi, toplumun üretimle, yasayla örgütlenmesi olarak değerlendirilebilir. Kişisel çıkarların, tüm kısıtlama süreçlerinin ortadan kalktığı ve kişisel yaşama denk düşmesi gerektiği bir durumun olumlanması olarak da ele alınır (Touraine, 2010: 14). Kısıtlamanın bireysel düzlemde ortadan kalkması Aydınlanma düşüncesi ile ilişkilirken, ekonomik düzlemde neo-liberalizme giden yol ile ilişkilendirilebilir. Touraine, modernliğe belirli bir mesafeden yaklaşarak modernliğin ideolojisinin bir antihumanizm olduğunu ve özneyi yok oluşa sürüklediğini düşünür. “Her tür vahiy ve ahlaksal ilkenin reddi, toplum fikri, yani toplumsal yararlılık fikri tarafından doldurulacak olan bir boşluk yaratmaktadır. İnsan yalnızca yurttaştır. Tanrı sevgisi dayanışmaya, vicdan ise yasalara saygıya dönüşür. Hukukçular ve idareciler peygamberlerin yerini alır” (Touraine, 2010: 51). Bu görüş bizi Schmitt’in “modern devlet kuramının bütün önemli kavramları, sekülerleştirilmiş ilahiyat kavramlarıdır” (2005: 41) şeklindeki ifadesine gönderir. Sözelimi her şeye kadir Tanrı’nın, her şeye kadir kanun koyucuya dönüşmesi gibi.

Dini değerlerin yerine akli değerleri vurgulayan modernlik fikri, insan eylemlerini de sekülerleştirerek insanı modern toplumun yasalarıyla değerlendirmeye tabi tutar. Modernlik bu haliyle günah kavramının yerine suç kavramını koyarak seçimlerin yanlış olmayacağı, günahın olmadığı bir insani dünyanın mümkün olduğunu insanların önüne koyar. Seçimlerin önem kazanması kuşkusuz sermayenin devamlılığı için gerekli olan tüketime dolaylı olarak gönderme yapar. Bu da mevcut olana dair bir tür tatminsizliği yüzeye çıkararak, her zaman ilerideki bir noktanın daha iyi olduğunu bireylere aşılır. Dolayısıyla modernliğin kendisi, insanı bulunduğu menzilden daima daha ileride olan bir menzile taşımanın mümkün olduğuna dair bir fikirle donatmıştır. Bu fikir daha sonra, akışkan modernite koşullarında doyumun ertelenmesine tekabül edecektir. Böylece tüketimin sınırsızlığı önem kazanacaktır.

Peki, öyleyse nedir modernliğin en görünür imgesi? Simmel “yabancı”yı modernliğin simgesi olarak ele alır (akt: Touraine, 2010: 258). Touraine ise modernliğin görünür imgesini bir boşluk, kaygan bir ekonomi, merkezsiz iktidar, üretime çok bir mübadele toplumu olarak düşünür ve onun için modern toplumu edimcileri olmayan bir toplum şeklinde tasvir eder (s.261). Giddens için ise ulus-devlet, modernliğin en belirgin toplumsal formudur (2004: 63-65).

Touraine, Habermas ve Giddens gibi düşünürlerin düşüncelerinden yola çıkarak açığa çıkan ve anlaşılır kılınan şey modernliğin genel olarak üç çizgisi olan bir süreç olarak ele alınması gerektiğidir. Görünür olan bu üç ayrışma biçimidir. Çizgilerden birini endüstrileşme ve bununla ilişkili olarak emeğin üretkenliğinin artması, insanın doğa üzerindeki hâkimiyetinin yeni bir evreye geçmesi oluşturur. İkincisi dünyanın ve yaşamın sekülerleşmesi yani bir tür büyü bozumunun gerçekleşmesidir. Üçüncü çizgisi ise rasyonellikten temel alır ki bu daha çok Weber’in üstünde durduğu bir konudur, insan eylemlerinin kapitalist firma ile bürokratik devlet modellerine göre düzenlenen amaçlı rasyonel eylemliliği (Koçak, 1992: 83). Yani bir tür akılçılık. Bunun için Bauman’ın kavramlarıyla konuyu bu noktadan itibaren açabiliriz.

Akışkan Modernite: Katılıkların Eritilmesi ve Akışkanlığa Varan Yol

Bauman, yaşadığımız hayatın belirli parametrelerini ve imgelerini görünür kılarak akışkanlık metaforunu ortaya atar. Bauman, akışkanlığı bildiğimiz sıvı ve gazların durumundan yola çıkarak ele alır. Sıvılar ve gazlardan bahsedildiği anda, anıdalık, dakiklik önemli unsurlar olarak karşımıza çıkar. Bu yüzden akışkanlıkta zaman önemli bir noktadır. Bauman, bunu şöyle açıklar: “Akışkanlıkları tanımlamak fotoğraf çekmek gibidir ve çerçevenin alt kenarlarında hep bir tarih ve zaman bilgisi olması gerekir” (2019: 26). Çünkü anında değişebilen, kendisini ıskartaya çıkarabilen, akan, zemin değiştiren bir şeyler söz konusudur. Zemini sabitlemenin temel yolu, tek imkânlı hali, devinim halinde olan nesnenin, şeyin kendisini paranteze almak olarak görünür. Bugün açığa çıkan şeyi yarın tanımlamak, onun ne olduğunu görünür kılmak zaman geçtikçe zor bir hal alır. Bunda çok fazla uyarının,

değişken süreçlerin etkisi söz konusudur. Bu yüzden olacak ki akışkan modernlik, Bauman'a göre, içinde üyelerinin davranışlarını alışkanlıklara ve rutinlere dönüştürme fırsatı dahi bulamadan hızla değiştirdiği bir toplumu, akışkan yaşam ise bu tür bir modernlik içinde yaşanan, uzun süre biçimini yahut rotasını koruyamayan bir yaşamı imler (2018: 7). Akışkan modernlikte, çok kısa süre içerisinde varlık olarak görülen yükümlülüğe ve engele dönüşebilir. Geçmişte pek çok sorunu çözen anahtarlar gündelik hayatta işlevsiz kalarak, bugün hiçbir kapıyı açamaz hale gelebilir. Geleceği geçmişin gölgesinden çağırmak, geçmiş deneyimler yoluyla geleceğe dair tahminlerde bulunmak, riskli ve yanıltıcı olabilir. Bu yüzden denilebilir ki Bauman'ın akışkan modernitesi esasen tüm sosyal yapıların köksüzlüğüne işaret eder (Lee, 2005: 61). Bu açıdan, akışkan moderniteyi post-modern süreçte yaşanan bir hayatın, yeni yaşam biçimlerinin karşılığı olarak şemsiye bir kavram şeklinde değerlendirebilmek mümkündür.

Sürekli belirsizlik ve risk koşullarında yaşanan bir hayat olarak akışkan yaşam sürekli devinim halindedir. Dolayısıyla akışkan toplumda, sürekliliğin yerine ikame edilen şey hızdır ve bu, elbette sermaye sistemine dair bir olgudur. Reketin vahşice yaşandığı bir toplum olması hasebiyle akışkan modern toplumda sermaye birikimini arttırmanın gerekliliği ön plana çıkar ve bireylere daima mevcut olanla yetinmemeyi gösteren araçlar devreye sokulur. Sömürü süreçlerini arttıran bu durum, bir taraf için felakete dönüşürken bir taraf için refaha dönüşür. İletişim araçlarının her tarafı fethedebilmesi sermayeyi başka mekânlara taşıdığından, bunu olanaklı kıldığından durulan yerde durmak atık kategorisine dâhil olma riski taşır. Bu yüzden gerek gündelik hayatta gerekse de çalışma hayatında her an bir dönüşüme hazır olmak bir zorunluluk halini alır. Akışkan toplumun bireyi, belirli bir standardizasyon getiren modernliğin dönüşümüne hazır olmaya; evde çalışmaya, iş yeri olarak ayak basılacak her yeri iş alanı olarak görmeye zorlanır. Katı modernite ya da modernitenin ilk ortaya çıkış halinde sabitlik, yavaşlık bir anlamlar bütünü oluştururken bugün bu durumlar geride kalmıştır.

Örneğin, modernliğin ilk hali olarak ele alabileceğimiz katı modernitede mekânın sermaye ile yakın mesafede olması akışkan modernitede aşılış bir durum olarak karşımıza çıkar. Akışkan modernitede sermaye sahibi mekâna hiçbir biçimde bağlı değildir. Gelişen ağlar ve aracı kurumlar, sermayenin her türlü yatırımı yapabilmesini, alım satımda bulunabilmesini olanaklı kılar. Sermayenin yersiz-yurtsuz bir hale gelişi onu bir tür mekândışılığa denk getirir. Gücün ya da diğer bir deyişle sermayenin dolaşımı, hareket kabiliyeti, taşınabilir olması sömürmekte ve sermayenin sömürünün sonuçlarından hızlıca sıyrılabilmesine olanak sağlamaktadır. Böylece sermayenin eylemlerinin sonuçlarından sorumluluk duymaması mümkün hale gelir. Hareket kabiliyetinin sermayeye verdiği en gözde armağan da bu eylemlerinden sorumlu olmama halidir (Bauman, 2006: 17). Zira sermayenin anında göçünü olanaklı kılan şey küresel dolaşım halidir.

Enformasyonun genişleme alanı bulmasıyla, mesajların maliyetinin azalması zaman ve mekân birliğini kıran en büyük faktördür. Çünkü teknolojinin gelişi-

mi mekânı insan bedeninin doğal kısıtlamalarından kurtararak başka bir yöne taşımıştır. Küresel enformasyon ağlarının gelişimi, inşa edilmiş mekân üzerine yeni bir tür mekân olarak siberetik³ mekânı bindirmiştir. Fakat bu tür bir zaman-mekân ayırımının yok edilişi, teknoloji ile sınırlanışı sermayenin uçsuz bucaksız dolaşımını hızlandırmaktadır. Örneğin bugün paranın bir mekânda tutulmasının yerini sadece rakamlardan oluşan bir ekrana bırakması enformasyonun gelişim ve dönüşümüyle açıklanabilir. Başka bir örnek vermek gerekirse bireylerle temasın kaçınılmaz olduğu geleneksel dönemde üretim sürecinde somut el birliği ürünün ortaya çıkması için ön koşulken, bugün el birliğine evden ya da bambaşka bir coğrafyadan iletişim araçlarıyla dâhil olmak mümkündür. Bu aynı zamanda sömürü süreçlerinin de her tarafa yayılabildiğini, hatta çalışmadan da sömürünün gerçekleşebildiğini gösterir. Bireysel aktivitede gerçekleşebilen sömürü süreçlerinin önünü iletişim araçlarını kullanmanın zorunluluğu açtığından, sözgelimi sadece interneti kullanmak, bir bilgi edinmek için arama yapmak bile sömürü süreçlerine dâhil olmayı sağlar. Bunda kuşkusuz çalışma hayatında bir norm olan esnekliğin önemli bir payı vardır. Modernitedeki katılık aynı zamanda bir sabitliğin göstergesi-yken akışkanlık esnekliği de içine alan bir durumu simgeler.

Örneğin, katı modernitede fabrikada işe başlayan biri, ilerde nerede olacağını kestirebilmektedir. Bu bize zaman kavramına dair pek çok şey söyler. Katı modernitede zaman ufku uzun vadeliyken, akışkan modernitede zaman her şey gibi anlık ve şimdi üzerindedir (Bauman, 2001: 34). Bugün yapılan araştırmalarda bir işçinin ömrü boyunca en az ortalama on-on bir iş değiştirdiği gözlemlenmiştir (Sennett, 2011: 21). Bundan olacak Bauman, “esnekliği” günün sloganı ve emek piyasasına uygulandığında güvencesiz, belirsiz koşullarda çalışma anlamında kullanır (2001: 35). Akışkan modernite ya da Sennett’in deyimiyile “esnek kapitalizm”de işçilerden seri hareket etmeleri, risk almaları, değişime sürekli hazır olmaları ve prosedürlere giderek daha az bağlı kalmaları beklenmektedir (2011: 9). İş yaşamında yaşanan etkiler, işin doğasının dönüşümü, eğilip bükülebilir bir hal alması süreçleri izleyen başlıkta, esneklik, güvencesizlik ve belirsizlik üzerinden ele alınıp, işin işçi üzerindeki etkileri ve üretim tüketim süreçlerindeki izleri tartışılacaktır.

Akışkanlıktan İş ve Yaşam Pratiklerine Sızan Esneklik

Günümüzde toplumlar daha esnek kurumlar ve akışlar oluşturarak rutinin, tek tipin, aynılığın kötülüklerini yok etmenin yollarını aramaktadırlar (Sennett: 2011: 47). Bu yüzden akışkan modern dünyada esnek olmak, her an her şeyi bırakmaya hazır olmak dünyaya ayak uydurmanın yegâne koşulu olarak karşımıza çıkar. Bu bir anlamda sürekli bir şekilde değişime hazır bulunmak anlamına da gelir (Bauman, 2011: 8). İlk zamanlar, modernlik öncesi dönemde esneklik girişimcilik ve erdemle birlikte anılır (Sennett, 2011: 48). Bugün ise esneklik daha çok bir rekabetle karakterize edilir ve bu da aslında sömürü ve eşitsizliklerin gizlenmesine yol açar. Bir işçinin iş bulmamasının asıl sebebi vasıfsızlık, eğitimsizlik ve

3 Bilgisayar kontrollü.

rekabetten geri durmak olarak bireyin önüne koyulur. Böylece sürekli vahşi bir rekabette koşmaya, yetişmeye, asıl olanı düşünmemeye yöneltir.

Rekabeti vahşileştiren küreselleşme süreci işletmeleri hızla değişen piyasaya ayak uydurmaya zorlayarak, istihdama dair engellerin ve hukuki düzenlemelerin gevşetilmesi için girişimlere itmiştir. Sermayeyi yerel sınırlardan, gümrük duvarlarından kurtaran hukuki düzenlemeler, enformasyon dolaşımı sermayenin emeğin ucuz olduğu ülkelere akmasını sağlamıştır. Bu yönüyle esneklik, işletme evreninde işten çıkarma, işin tanımını eğip bükme, kuralsızlaştırma olarak belirginleşir. Çalışanlar için ücretin değişmesiyle ve çalışma zamanının belirli olmaktan çıkmasıyla anlam bulur. Oysa modernitenin ilk evresinde daha standart, belirgin ve aklın tahmin edebileceği bir durumdadır iş ve iş dışı ayrımı.

Bauman'a başvurduğumuzda bu halin geride kaldığını görürüz. Bauman'a göre günümüzün sloganı "esneklik" olmuştur ve işgücü pazarına uyarlandığında bu slogan, iş kavramının artık geçerliliğini yitirdiğine işaret etmektedir. Esnek çalışma modelinde işin yerini kısa vadeli veya periyodik olarak yenilenen sözleşmeler ya da ortada bir sözleşme olmadan verilen işler alır. Bu hal altında çalışanlar "ikinci bir bildirim kadar" koşuluyla işe alınır ve bu yüzden, bugün iş hayatı, esneklik yüzünden ağzına kadar belirsizliklerle doludur (Bauman, 2019: 217). Bu bize aslında şunu söyler: Fordist üretim sistemine has olan çalışmanın ve emeğin anlamı kaybolmuştur. Çalışma iynin ve kötünün ötesinde, dışında bir yere taşınmıştır. Dolayısıyla parçalanmış bir yapı söz konusudur. Öyle ki parçalanmakla kalmayan ama aynı zamanda parçalayan, parçaladığı için de birleştirmeyi imkânsız kılan, geleceğe dair tahayyülü rafa kaldıran bir yapıdan bahsetmekteyiz. Bu durum ise bireylerin iş yaşamından anlamlı bir bütün oluşturmasını engellemektedir (Sennett, 2011: 129).

Nitekim Toffler, bugün artık sermayenin işin esnekleşmesi sonucu işçilerden değişikliklerle ve yeni düzenlemelerle baş etmeyi öğrenmesini beklediğini söyler (1996: 425). Bu şartlar altında karşımıza çıkan yeni ekonomi, zaman içinde oradan oraya giden bir işçiden, bir iş sürecinden beslenmektedir. İşverenler işçilerden değişik koşullara uyabilen, sorumluluktan kaçmayan, esnek bireyler olmalarını, gerektiğinde yeni bilgiler edinmek için iş değiştirmelerini bekler (Toffler, 1996: 426). Bilginin önemini açığa çıkaran bu bakış açısı, bilginin üretim ve emek süreçlerindeki rolünü açığa çıkarır. Çünkü işten çıkarmanın sebebi bilgi eksikliği olarak görülüyorsa, bilginin şirket için önemi de vurgulanmış olur. Dolayısıyla bilginin değişen konumu ve yapısı işçi için, emek gücü için bir belirsizliği beraberinde getirir. Aynı zamanda da belirsizliği besleyen bir güç olarak bilginin konumunu gözler önüne serer.

Güvencesizlik, dengesizlik ve kırılganlık günümüz yaşam koşullarının en yaygın özellikleri olarak karşımıza çıkarken, bu tür koşullarda çalışanlar için Standing (2019), prekarya kavramını kullanır. Prekarya, iş güvencesinden yoksun, vasıfların göz ardı edildiği insanların bir araya geldiği, geçici sözleşmelerle çalışan,

sürekli işsizlik tehdidi altında yaşayan bireyleri kapsar (Standing, 2019: 20). Standing, herhangi bir istikrara sahip olmayan ve kürenin her tarafına yayılmış küresel bir prekaryanın ortaya çıktığını söyler. Sennett bundan olacak bugünün kapitalizminde ayırt edici nitelik olarak emeğin yerinden edilmesini ele alır (2011: 21).

Emeğin yerinden edilmesi, enformasyon ve iletişim teknolojilerinden soyutlanamamaktadır. Bugün enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki gelişimle iş yapma süreçleri uzağa taşınabilir, emek gücünün kullanım alanı fabrikadan ev içine genişleyebilir hale gelmiştir. Emek ilk zamanlarda taşıyıcılarından bağımsız alınıp satılmadığı için bir meta olamaz, diye değerlendirilir. Çünkü işçiler hareket etmeyince emek gücünün bir yere taşınması mümkün değildir. Bu durum emek ve sermayeyi yan yana getiren noktadır. Oysa şimdi bunun tersi bir hal söz konusudur.

Mekânın işlevsizleşmesiyle sermaye hareket serbestliği kazanmış, kendisini işgücüne bağlı olmaktan kurtarmış, sermaye sahiplerinin ve işgücünün aynı mekânı paylaşma zorunluluğu ortadan kalkmıştır. Sermayenin eşi benzeri görülmedik ölçüde mekân bağımlılığından kurtulmuş, hafiflemiş, bağlarından ve köklerinden sıyrılmış olması teknolojik dönüşümle paralel bir seyir izler. Dev makineleri ve binaların yükünü üzerinden atmış sermaye, kabin bagajı içine (cep telefonu, evrak çantası, dizüstü bilgisayar) sıkışmış durumdadır. Kabin bagajı benzetmesi sermayenin bugün başlıca kar kaynağının maddi nesnelere çok fikirler olduğuna dair bir çıkarım yapmamızı sağlar. Bu anlamda Gorz, modern kapitalizmin yerini maddesiz denen, zihinsel emek, bilgi sermaye, zekâ sermaye olarak adlandırılan bir sermaye değerlendirme süreçlerine bıraktığını belirtir. Artık nicelik olarak ölçülebilen klasik emek biçiminin geride kaldığını belirten Gorz, maddesiz denen bir emeğin yer kaplamaya, görünür olmaya başladığını söyler (2011: 11). Gorz'un ifadeleri bireydeki mevcut bilginin makinelerden daha önemli olduğu gerçeğini gözler önüne serer.

Akışkanlık ve Modernite Bağlamında Emek-Değer Kuramına Kısa Bir Bakış

Modernitenin sermaye alanındaki görünümüne baktığımızda emeğin sınıf ve sermaye ilişkisine dayalı kapitalist koşullar altında çalışma anlamına kavuşması 18. yüzyıla tekabül eder (Williams, 2018: 213). Bu nokta, özel ve ticari işletmelerin ortaya çıkmasının yanı sıra endüstriyel üretimin başlangıç çizgisi olarak ele alınabilir. Endüstrileşmenin üretim sürecine yansımaları ile ücretli çalışma önem kazanmış, hayatın her tarafında egemen bir güç haline gelmiştir. Bu noktaya Marx'ın metinlerinden bakıldığında emek süreci, insan ve doğa arasındaki bir ilişki olarak karşımıza çıkmaktadır (2011: 56). En genel şekilde ifade etmek gerekirse, insanların bilinçli eylemler bütünüdür (Marx, 2011: 182; Harvey, 2012: 130). Emek sürecinin basit unsurları olarak Marx, emeğin kendisi, emeğin nesnesi ve emeğin araçlarını sayar ve bunlar arasında bir ayırım yapar: Bir amaca yönelik faaliyet, çalışmanın üzerinde yapıldığı nesne, söz konusu çalışmanın araçları (Marx, 2011: 182; Fuchs, 2015: 52). Yani emek süreci, işin konusunu ve üretim araçlarını kapsamaktadır. Fakat temel olarak emek, insan ve doğa arasındaki ilişkiye aracılık

eden, onu düzenleyen ve kontrol eden bir süreçtir. Doğanın olanaklı kıldığı “madelerin karşısında bir doğa gücü olarak yer alır” (Marx, 2011: 181).

Emek sürecinde insanlar, emek araçları aracılığıyla emek gücünü kullanarak, emek nesnelere dönüştürürler. Emek sürecinde neyin emeğin nesnesi, aracı, ürünü olduğu emek sürecindeki özel işleve bağlıdır. Önceden var olan emek nesnelere ve emek araçlarını –ister doğal, ister dönüştürülmüş olsun- üretim araçları olarak ele alabiliriz. Üretim araçları, emek nesnelere (doğal kaynaklar, hammadde) ve emek araçlarından (teknoloji gibi) müteşekkildir. Burada önemli olarak görebileceğimiz nokta emek sürecinin ne zaman kapitalist birikim sürecine dâhil olduğudur. Bu bizi, kullanım değeri ve mübadele değeri kavramlarına gönderir. Çünkü bir ihtiyaca karşılık gelen şey metanın kullanım değerine yöneliktir ve burada sömür süreci çok yaygın değildir. Örneğin modern öncesi üretim süreci kullanım değerine yönelik bir üretim sürecidir çoğunlukla. Fakat metanın mübadele değerine indirgenmesi ihtiyaçtan değil, sermayenin artı değer üretme isteğinden ileri gelir. Zira kapitalist üretim biçiminde emek sürecinin sömürülmesiyle artı değer oluşturulmaktadır (Yeşilyurt, 2015: 120).

Marx, üretken ve üretken olmayan emek arasında ayırma bulur ve üretken emeği sermaye üreten, kapitalist için artı değer üreten emek olarak ele alır (Fuchs, 2015: 64). Üretken ve üretken olmayan emek ayrımı, emeğin sermayeye dâhil edilip edilmemesi üzerinden şekillenir. Meta üretimi bağlamında genel anlamda değer yaratan her emek etkinliği üretken emek olarak ele alınabilir. Yani genel bağlamda üretmek emek değildir, sermaye için üretken olan, sermaye için artı değer üreten bir emek üretken emektir (Karahanoğulları, 2014: 83). Ücretli emek olarak üretken emek, emek güçlerini piyasaya satmak koşuluyla sömürü süreçlerine tabiidir. Üretken olmayan emek, artı değer üretmemesine rağmen sömürülebilir. Dolayısıyla sadece artı değer yaratması bağlamında değil, artı değer oluşmasına kaynaklık eden şey de üretken olarak ele alınabilir.

Nitekim sermayeyi bir hareketlilikle ele alan Marx, sermayeyi değerlerin dolaşım süreci olarak ele alarak artı değer üretme koşulunu, dolaşımın artması şeklinde değerlendirir (2011: 150). Sermayenin yarattığı artı değer karşılığında mübadele edilmek üzere başka bir artı değer yaratılmasına karşılık gelir bu durum (Marx, 1979: 444). Dolayısıyla sermaye hareket halindeki değer olarak karşılık bulur (Harvey, 2012: 105). Değer ise kapitalist toplumsal ilişkilerinin ilkesi olarak üç temel görünüm biçimine sahiptir: Meta biçimi, para biçimi, sermaye biçimi. Ancak Gorz’un deyimıyla “ekonomik anlamda değer daima bir metanın diğer metalar karşısındaki mübadele değerini belirtir” (2011: 28).

Emekçi emek gücüne eş bir değeri, yaşamını idame ettirmek için üretir ama aynı zamanda da üretim araçlarının değerlerini ürettiği metaya aktarır (Harvey, 2017: 26). Ancak emek gücünü satmak için sözleşme imzalayan emekçi sadece kullanım değeri üretmek için çalışmaz, çalışmasının yalnızca bir kısmı, diyelim altı saati kullanım değeri içinse, geri kalan dört saati sermaye içindir ki bu

dört saat karşılıksız üretimdir ve artı değeri üretir. Artı değer parasal karın temeli olarak karşılık bulur. Kapitalist üretim bu anlamıyla ikili bir karaktere sahiptir: kullanım değeri için metaların üretimi ve kapitalistin çıkarı için artı değer üretimi (Harvey, 2017: 27). İş gücünde esneklik, bu yüzden sermayenin artı değeri için bulunmaz nimettir. İş ve iş dışı zamanın bulanıklaşması sürekli çalışmaya tekabül ettiğinden, sürekli bir artı değer üretimi gerçekleşir ki bu sermayenin temel arzularından biridir. Katı modernite koşullarında artı değer üretimi iş zamanıyla sınırlıdır ki bu yüzden akışkan koşullarda üretim hayatın tamamına yayılır.

Bugün çalışmanın ve artı ürün üretmenin yolları değişmiştir. Sermaye mekâna bağlı olma özelliğini yitirdiğinden, gezegenin her noktasında sermaye artı değer için hareket ve teyakkuz halindedir. Bauman'a göre pek çok erdeminden hangisi için modern zamanların en üstün değeri payesini almış olursa olsun, emeğin en önemli ve değerli özelliği şekilsiz olana şekil verme, süreksiz olana zaman içinde bir varlık kazandırma gibi muhteşem, hatta mucizevi beceridir (2019: 203). Bu becerisi nedeniyle emek, geleceği ele geçirme, dizginleme ve kolonize etmeye yönelik arzuda önemli, hatta can alıcı bir rol oynayabilse de kapitalizmin bu becerileri sürekli kontrol edilebilir bir düzen noktasına çekmesi emeğin durumunu değiştirmiştir. Köklerinden kurtulan "iş, katı modernite ve ağır kapitalizm çağında başat olan değerler galaksisi içinde atandığı merkezi konumunu yitirmiştir" (Bauman, 2019: 207). Artık emek süreciyle gelecek kuşaklar için yapılan katkı yerini emeğin kendi başına ve kendi içinde tatmin edici olmasına bırakmıştır. İşten icracısını soylulaştırması, daha iyi bir insan haline getirmesi ortadan kalkmış, takdir ve yüceltme yok edilmiştir. Bunların yerine, emeğin eğlenceli olması, tüketicilerin arzuları ve estetik ihtiyaçlarını tatmin etmesi oranında değerlendirilir hale gelmiştir (Bauman, 2019: 207).

Dolayısıyla emek sürecinde ve emeğin durumundaki yeni değişim ve dönüşüm emek süreçlerini yeniden ele almayı gerektirmektedir. Üstelik akışkanlığa hizmet eden bilgi ve iletişim teknolojileri emeği esnek bir alana çekerek bütün sınırları bulanık hale getirmiştir. Çalışmanın izleyen bölümünde bu dönüşüm ve dolaşım süreci, maddi olmayan emek, dijital emek gibi kavramlarla tartışılacaktır. Kavramları doğuran faktör enformasyonun artan önemi ve yayılım alanlarıdır.

Gayri Maddi Emek Tartışmaları Odağında Maddi Olmayan Emek

Lazzarato, bugün değişen emek süreçlerini yapılan ampirik çalışmalar aracılığıyla yeniden tanımlar. Çalışmalarda metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten emek olarak "maddi olmayan emek" kavramını kullanır (Lazzarato, 2006: 142). Maddi olmayan emek kavramı emeğin iki yönüne eder: Metanın enformasyonel içeriği açısından maddi olmayan emek ve metanın kültürel içeriğini üreten etkinlik olarak maddi olmayan emek. Birincisi yani enformasyonel içeriği açısından maddi olmayan emek, doğrudan emek gücü ile ilgili becerilerin gittikçe sibernetik ve bilgisayar kullanımı gerektirdiğine dayanır ve endüstri ile hizmet sektöründeki büyük şirketlerde çalışan işçilerin emek süreçlerinde meydana ge-

len değişimlere vurguda bulunur. İkincisi, yani metanın kültürel içeriği bakımından maddi olmayan emek ise iş olarak kabul edilmeyen bir sürü etkinliği imler: moda-dan tüketime, kamuoyu belirlemekten kurmaya yönelik birçok etkinliği (Lazzarato, 2006: 142). Lazzarato büyük dönüşüme atıfta bulunarak –ki bu dönem Alain Touraine için de endüstri sonrası toplumun başlangıç çizgisidir- kol emeğinin artık kol emeği olarak üretim sürecinde yeterli gelmediği ve belli oranda entelektüel zekâ gerektirdiği çıkarımında bulunur. Bu aynı zamanda post-modern sermaye aklının yol açtığı bir durumdur.

Bugün üretkenliğin yegâne kaynaklarından biri bilimsel emeğin, birincil ve ikincil sektörlerle bütünleşmesidir ki bilimsel emeğin piyasanın en önemli kaynaklarından biri haline geldiğini söylemek yanlış olmaz. Lazzarato, endüstri sonrası ekonomide görsel-işitsel üretimin, reklamın, modanın, bilgisayar yazılımlarının, kültürel etkinliklerin maddi olmayan üretimin klasik biçiminde büyük oranda mevcut olduğunu dile getirir (2006: 146). Bu, iş ve işgücü gibi kavramların sorgulanmasını da zorunlu kılar. Maddi olmayan üretim, pek çok iş türüne özgü ürünleri bir araya getirir: Kültürel içerik için entelektüel becerileri, teknik ve kol emeğinin bir araya getiren kol becerileri, sosyal ilişkiler için girişimcilik becerileri ve saire. Bunların bir arada ve kolektif olarak kendisini kurması, ağlar ve akışlar biçiminde var olması maddi olmayan emekle doğrudan ilişkilidir. Fakat maddi olmayan emeğin bileşenleri fabrika ile sınırlı olmadığından bu emeği somut bir şekilde görmek, ayırtırmak zordur (Lazzarato: 2006: 146). Maddi olmayan emek, toplumun tüm kesimine ve toplumun her yerine yayılmıştır. Belli projeler için, fabrika dışında küçük üretim birimleri belirli bir iş sürecinde var olur ve düzenlenir. Sermaye ihtiyaç duydukça üretim döngüsü devreye girer. Freelance işler buna örnek gösterilebilir. Zaten freelance çalışma biçiminin doğuşu iletişim ve bilişim teknolojilerinin yaygınlaşması ile eş zamanlıdır. Bugün görüntü, belge, ses gibi ortamların anlık paylaşımına olanak sağlayan sistemlerin yaygınlaşması ve iletişim teknolojilerinin kişisel bir üretim aracına evrilmesi bu tür çalışmayı mümkün kılmıştır. Lazzarato “metropol emeği” kavramını kullanarak, bu tür emeğin kentli olduğunu dile getirir (2006: 143). Bu tür emeğin en belirgin özelliği ise sömürüye açık, esnek ve hiyerarşik olmasıdır.

Hardt ve Negri günümüzdeki bütün ekonomik etkinliklerin enformasyon ekonomisinin tahakkümüne ve bu ekonomi tarafından dönüştürülme eğilimine girdiğini söylerler (2003: 300). Bu tür bir bakış açısı elbette, enformasyonun ve iletişimin üretim süreçlerinde asli, dönüştürücü bir rol oynadığı anlamına gelir. Ekonominin hizmet sektöründe daha zengin bir biçimini gördüğümüz üretici iletişim modeli, sürekli enformasyon ve veri akışı üzerine kuruludur. Hardt ve Negri, hizmet üretiminin ortaya maddi ve kalıcı bir mal çıkarmamasından dolayı, bu tür emeği “maddi olmayan emek” olarak adlandırdıklarını belirtirler (2003: 303). “Yani bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi maddi-olmayan mallar üreten emek” (2003: 303). Maddi olmayan emek, bilgisayar işleyiş modeliyle benzerlikler göstermektedir ki bilgisayar gibi düşünme ve sürekli olarak işleyişi kendine ve olasılıklara uyarlama biçimi, emek pratiklerini dönüştürmüştür. Değişen bu emek

pratiklerinde enformasyon ve iletişim teknolojileri modeline öykünme görülür. Ancak yazarlara göre bilgisayar modeli, hizmetlerin üretilmesiyle ilgili, iletişimsel ve maddi olmayan emeğin yalnızca bir yönünü oluşturur.

Maddi olmayan emeğin, bir başka yönünün ise “duygulanımsal emek” olduğunu belirtirler (Hardt ve Negri, 2003: 305). Rahatlık, esenlik, tatmin, heyecan gibi hisleri üreten ve işleyen bir emek biçimi olarak, duygulanımsal emek, daha çok ürünlerin elle tutulamayan anlamında maddi olmayan emektir. Kişiyeye özel hizmetler, örneğin hukuki danışmanlık ya da mahremiyet alanıyla ilgili hizmetler bu tür emeği tanımlamakta kullanılır (Hardt ve Negri: 2003: 305). Bu tür duygulanımsal emek, bunların yanı sıra bakım ve yardım işlerini de kapsar (Sayers, 2007: 447). Bu etkinliklerin hiçbirisi gerçek anlamda bir maddi ürün üretmeyi amaçlamaz fakat biçimlendirici etkinliklerdir. Toplumsal ilişkileri üretmeye ve yeniden üretmeye hizmet eden maddi sonuçlara sahiptirler (Sayers, 2007: 447).

Hardt ve Negri, maddi olmayan emeğin sadece maddi mallar üretmekle kalmadığını, aynı zamanda toplumsal yaşamın kendisini üreten emek olarak algılanması gerektiğini vurgularlar (2003: 306). Maddi olmayan üretimin tamamında kullanılan emeğin maddi kalmaya devam ettiğini, bu emeğin diğer bütün emek türlerinde olduğu gibi bedenimizi ve beynimizi içerdüğünü, maddi olmayan şeyin emeğin ürünü olduğunu dile getirerek, bu anlamda maddi olmayan emeğin çok muğlak bir terim olduğunu da ayrıca belirtirler (Hardt ve Negri: 2004: 123). Terimin muğlak olduğunu kabul eden yazarlar, yalnızca maddi mallar üretmekle kalmayan, toplumsal yaşamın kendisini de üreten bu emeği “biyopolitik emek”⁴ olarak adlandırmanın daha doğru olabileceğini söylerler (Hardt ve Negri, 2004: 123). Böylece kapitalizmdeki ontolojik kırılma vurgulanır. Üretim, sadece şeylerin değil, ilişkilerin ve öznelerin üretimiyle ilişkilendirilir. Duygulanımsal emek bu açıdan toplumsal ilişkileri ve yaşam biçimlerini doğrudan ürettiği için biyopolitik üretim olarak ele alınabilir.

Hardt ve Negri, günümüzdeki üretim ve emek sahnesinin maddi olmayan emeğin hegemonyasıyla dönüştüğünü söylerler (2004: 83). Bu yargı elbette, artık işçinin nasırlı elleriyle çalışmadığı, tarım işçilerinin yok olduğu, Marx’ın emek-değer teorisinin geride kaldığı anlamına gelmez. Hardt ve Negri’nin asıl söylemek istedikleri şey, maddi olmayan üretimin niteliklerinin emek biçimlerini ve toplumun tamamını dönüştürmekte olduğudur (2004: 83). Maddi olmayan emeğin toplumun tüm kesimine yayılmasıyla emek süreçleri daha güvencesiz, daha esnek hale gelir. Maddi olmayan emekle iş ve iş dışı zaman arasında muğlaklaşan bir süreç yaşanır. Bu bölünme fabrika çağında daha net biçimlerde görülebilirken maddi olmayan emeğin hegemonyasıyla dönüşen üretim süreçleri altında bu ayırım ortadan kalkar (Camfield, 2014: 178). İş günü genişleyip yaşamın tamamına yayılır.

Bu noktaları toparlayıp özetlemek gerekirse: Marx, emeği doğal ve zaruri bir zorunluluk olarak ele alıp, insanın doğayla alışverişini mümkün kılan, dolayısıyla da

4 Yazarlar, bu kavramı Foucault, Deleuze ve Guattari’nin fikirlerinden esinlenerek kullanırlar.

insan yaşamını sürdürmeye yarayan, toplumların varoluş koşulu olarak karşımıza çıktığından biçimlendirici, dönüştürücü bir etkinlik olduğundan bahseder (2011: 56). Erken dönem eserlerinde cisimleştirme, nesneleştirme süreci olarak emek sürecinden bahseden Marx'ın bu görüşü, maddi bir ürün yaratan işi, diğer tüm işlerin paradigması olarak değerlendirdiği prodüktivist bir emek modelini benimsediği şeklindeki bir çıkarıma karşılık gelir. Hardt ve Negri'ye göre Marx'ın açıklamaları endüstriyel fabrikayı temel almaktadır (Sayers, 2007: 432). Bugün, bu iş süreçleri çok değişmiştir. Sözelimi, Marx'ın zamanında kitlesel işçiler tarafından işletilen, yürütülen endüstrinin yerini şimdi başka şeyler almıştır. Bir kalıpcının, tornacının, santral memurunun gördüğü işlerin tamamı neredeyse dokumacınıninki gibi yok olmuş ya da tanınmayacak bir dönüşüme uğramıştır. Bu dönüşümün kalbinde yatan şey ise bilgi ve iletişim teknolojileridir. Bilgisayarların kullanımı, üretim süreçlerinin, iş kollarının, şirketlerin arasındaki uzun süren farklılıkları silip atmaya da bunlarla ilgili bilgiyi düzenleyen, işleyen bir dizi farklı süreç getirmiştir (Huws, 2018: 44). Otomobil üretimi gibi süreçlerde, daha fazla bilgisayar kontrollü ve enformasyon yönelimli süreçler kullanılıp, büro ve idari tipteki işler bile otomatikleştirilmiştir. Bu durum endüstri toplumundan, endüstri sonrası topluma geçiş imler (Sayers, 2007: 442). Bu anlamda yazarlar yeni iş bölümleri karşısında yeni bir teorik zeminin gerekliliğini vurgularlar. Endüstri sonrası, post-modernite, akışkan modernite gibi endüstri sonrası toplumu imleyen süreçte "maddi olmayan" yeni emek biçimleri yaygınlık kazandıkça bu alandaki tartışmalar Marx'tan ve Lazzarato'dan el alarak genişlik kazanır. Bedensel olan ve olmayan işler arasındaki ayrım bulanıklaşırken, tüketim, üretim arasındaki sınırlar erirken yeni alanlar, yeni sahalara tartışmaya konu olur. Bu durumlar da elbette, yeni teorik tartışmaları beraberinde getirir. Özellikle Web 2.0'nin hayatımıza girmesi alandaki tartışmaları alevlendirmiş, emeğin dijital bir görünüm kazandığına dair tartışmaların önünü açmıştır.

Gayri Maddi Emek Süreçlerinde Bir Tartışma Alanı Olarak Dijital Emek

Christian Fuchs, Marx'ın kavramlarını dijital dünyaya uyarlayarak emek sürecini internetin ekonomi-politiği bağlamında tartışmaya açar. Tartışma "dijital emek" kavramıyla karakterize edilerek internet platformlarındaki içerik oluşturma, sosyal ağ sitelerini kullanma, blog yazma uğraşlarının sermaye birikim modeline, değer yaratma şekillerine odaklanır. Dijital emek kavramını Fuchs, dijital mecralarda kapitalist sömürü biçimleri altında çalışan çeşitli emek sınıflarını belirtmek için kullanır. Dijital emek, belirli bir meslek kategorisini tanımlamak yerine, kolektif sömürüyü, endüstri tabanlı geniş bir anlayışı belirtmektedir (Fuchs, 2015: 22). Dijital emeğe dair ortak görüş, dijital emeğin bilgi toplumunda, bilgi ekonomisinde değer üretimi için temel meselelerden biri olduğu yönündedir (Crowell, 2017: 66). Dijital emek, açık kaynaklı yazılımları oluşturmak, blog yazmak, e-kitaplar yazmaktan çevrimiçi etkinliğe kadar geniş bir süreci kapsar. Çevrimiçi etkinlikler, konum, beğeni gibi durumlar, tıklamalar tercih açısından tüketim süreçlerine dair bir veri oluşturur (Fuchs ve Sevignani, 2013: 237). Bu çevrimiçi etkinlikler oyun emeği/oyun iş (playbour) olarak da kavramsallaştırılır. Oyun emeği, çevrimiçi etkinlikler temel alınarak reklamcılara satılan bir veri-metadır. Oyun emeği ile dijital

emeğin sömürüsü gizlenir ve sömürünün arkasındaki gerçeklik oyun kılıfına bürünür. Böylece hedefli reklamcılıkla kullanıcılara çevrimiçi davranışlarına yönelik içerikler sunularak tercihleri öğrenilir ve günün sonunda bu tercihler reklam olarak sunulur. Hedefli reklamcılık bu yönüyle sermaye birikim modelinin kalbini oluşturur. Ancak emek sürecini internete uyarlamak tartışmalı olsa da Fuchs, sözgelimi Facebook kullanıcılarının sömürülmesi sürecinde kimsenin kullanıcıları platformu kullanmaya zorlamadığını ama bireyin iletişim ve sosyal ağlardan soyutlanması durumunda toplumsal olarak ölümle karşılık aldığını belirtir (2013: 257). Artık sosyal olmanın anlamının ağlarda görünmek olduğu günümüz toplumunda, ağları kullanmamak bir seçenek olabilse de, aslında bir tür tecrit biçimi meydana geldiğinden tıpkı iş süreçlerindeki gibi fiziksel ve manevi bir tehdit biçimine dönüşür. Fakat burada harcanan bir zaman söz konusu ve bu zamanda ne üretilir, sorusu tartışmayı zemine oturtmak adına önem kazanır.

Facebook, Instagram, Twitter gibi sosyal ağlardaki/mecralardaki kullanıcıların hareketlerinin ve zamanlarının karşılığı ödenmemektedir. Oysa kullanıcının mecralardaki her hareketi bir artı değer üretimine eklenir ve sömürüye yol açar. Marx'ın (2011) sömürü süreçlerinde gördüğümüz gibi sömürü her zaman bir ücretle karşılık bulmayabilir köleler, ev işçileri de sömürünün bir parçasını oluşturur çoğunlukla. Fuchs, bu platformlardaki emek araçları olarak platformların kendisini ve kullanıcıların zihnini örnek gösterir. Platformlar, kullanıcılar daha fazla vakit harcasınlar diye, sürekli eğlenceli hale getirilmeye ve kullanıcıların kendilerini platformda veri anlamında daha fazla açmalarını sağlamaya çalışır.

Fuchs, dünyadaki en yaygın kullanılan sosyal medya platformları olan Facebook, Twitter, Youtube, Blogger, LinkedIn, Instagram, Swarm gibi platformların kullanıcılara yaptığı davetleri görünür kılar. Platformlar kullanıcılara bağlanmayı, paylaşmayı, keşfetmeyi, dünyaya açılmayı, izlemeyi, değiş-tokuş etmeyi, haberdar etmeyi, postalamayı, düzenlemeyi vaat eder (Fuchs, 2015: 354). Platformların kendilerini sunarken kullandıkları bu söylem ve vaat biçiminin arkasındaki üretim ve tüketim ilişkisini görünür kılmak dijital emeğin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Kullanıcılar her şeyden önce enformasyon ve iletişim teknolojilerinde satın alan ve tüketen olarak farklı şekillerde hareket ederler. Ancak bu platformların ortak noktası hedefli reklamcılığa dayanmalarıdır ve kullanıcıların verilerini bir meta-ya çevirmeye dayanan iş modelleri kullanmalarıdır (Fuchs, 2015: 356; 2013: 251). Dolayısıyla enformasyonun satın alınması ve tüketimi sonuçta aynı şeye hizmet eder: Sermaye birikimini sağlayan artı değere.

Fuchs, Google, Facebook, Youtube gibi şirketlerde artı değer yalnızca buralarda çalışan, yazılım ve mühendislik kısmında istihdam edilen emekçi tarafından değil, kullanıcılar, üreticiler⁵ (produser) tarafından meydana geldiğini belirtir (2014: 175). Yeni medya kullanıcılarına içerik üretimleri için herhangi bir ücret ödemesi yapılmaz. Bu tarz yapıların sermaye birikim stratejileri, platformlara serbest erişim sağlayarak kullanıcıların içerik üretmelerine olanak vermeye ve reklam için

5 Üreticisi: Hem üreten hem de kullanan anlamına gelir.

birçok üretlanıcı toplamaya dayanır. “Kullanıcılara satılan bir ürün değil, fakat reklamcılara bir meta olarak satılan kullanıcılarıdır” (Fuchs, 2014: 175). Facebook, Youtube gibi sosyal platformlarda gerçekleştirilen faaliyetler, sömürülerek artı değer halini alır ki bu, kullanıcıların ve onların yaptığı işlerin çıktılarının reklamcılara satılmasıyla mümkün hale gelir (Ekman, 2019: 108). Fuchs, internet platformlarında metanın, kullanıcı verisi olarak karşımıza çıktığını, bu veriyi yaratma sürecini de değer üreten emek olarak ele aldığını söyler. Bu da bizi internet kullanımının satılan bir meta ve değer yaratması açısından bir üretken tüketim ya da üretketim olduğu çıkarımına götürür. Fuchs, Dallas Smythe’in izleyici emeği ve seyirci metası kavramlarını bu anlamda internet platformlarına uyarlayarak izleyici emeğinin canlanarak internet üretketici-metasına dönüştüğünü belirtir (Fuchs, 2015: 357).

Fuchs’un dijital platformlardaki emeğin meta haline gelişindeki kavramsal-laştırması Smythe’in seyirci metası ve Toffler’in üretketici (prosumer) kavramlarından bir sentezle ama Lazzarato, Hardt ve Negri’nin maddi olmayan emek kavramını merkeze alarak oluşturulur. Toffler üç dalga halinde ifade ettiği üretim ve tüketim süreçlerinde ilk olarak tarım toplumunu ele alır. Toffler tarım toplumunda üretim ve tüketimin birbirinden ayrılmadığına dikkat çekerek ikinci dalga olarak ele aldığı endüstri devrimi sonrasında toplumsal yapıda ise kullanım değerinin yanı sıra mübadele değeri için üretimin geliştiğini belirtir. Böylece üretim ve tüketim süreçleri arasında bir kırılma gerçekleşmiştir. 1970’li yıllar sonrasında ise üçüncü dalga gerçekleşmiş ve üretim ve tüketim kavramları tekrar iç içe geçmiştir. Kitlelilik yerine bireysellik ön plana çıkarak, üreten tüketici ya da üretketici meydana gelmiştir (Toffler, 1996: 253). Üretim süreci bireyleri baz alarak, müşteri tarzı üretim süreci başlar olmuştur. Üretim süreçlerinde yaşanan dalgalanmayı tüm toplum katmanlarına yayan Toffler, birinci dalgada insanların tüketmek için ürettiğini ve dolayısıyla onlara tüketen üretici denmesinin doğru olduğunu belirtiyordu (1996: 325). Ancak bu kitlesel üretimden ziyade kişinin kendisi için üretimine ve tüketimine dayanıyordu. İkinci dalgada kullanım için üretimden mübadele için üretime geçilmiş, birinci dalga unutturulmuştur. Üçüncü dalgada ise tüketen bizzat tüketirken sermaye için üretmektedir de. Sözelimi müşteri temsilcisiyle görüşüp, bir kombinin sorununu çözmek bir tür üretimdir ve emek maliyetlerinin dışı aktarılmasıdır. Normal şartlarda bunun için çalışan ve gelip sorunu çözen teknisyenin yerini doğrudan tüketici almıştır. Dolayısıyla tüketiciler üretim sürecinin içerisine dâhil edilmeye başlanmıştır (Toffler, 1996: 335). Bilgi ve iletişim teknolojilerinde bu gelişim tüketiciyi üretim sürecine katılmaya giderek daha fazla itmektedir. Dolayısıyla üçüncü dalga ekonominin yükselişinin altında yatan yalnızca teknolojinin yaygınlaşmasıyla açıklanamadığı gibi asıl olarak toplumun bilgi tabanındaki genişlemeyle açıklanmalıdır. Bugün sermaye birikimi bu bilgiye dayanmaktadır.

Fuchs, Toffler’in yorumlarını dikkate alarak, işin dışı kaynak kullanımı yoluyla çalışan kullanıcılara yaptırılmasının yarattığı sömürü süreçlerine dikkati çekerek, ücret ödemeyen şirketlere artı değeri yaratanların bu tüketiciler olduğunu dile getirir (2015: 151). Fuchs bunu medya ve iletişim çalışmalarına dâhil edip, Smythe’in seyirci metasıyla sentezleyerek dijital emek kavramını ortaya koyar.

Smythe kitle iletişim araçları vasıtasıyla üretilen metanın hep “iletiler”, “imgeler”, “anlam”, “enformasyon” gibi şeylerle ele alındığından bahseder ve asıl mesele- nin göz ardı edildiğini düşünür (1977: 2). Dolayısıyla Smythe, metanın ne olduğu sorusuna “izleyici” yanıtını verir (1977: 3). Bugün ise metanın dikkat olduğunu, hatta kelime olduğu söyleyebiliriz.

Smythe, bu kavramla medya izleyiciliğini gelir elde etmek için reklamcılara satılan bir meta olarak resmeder (1981: 233). Smythe için izleyici gücü alınıp satılabilir ve tüketilebilir olduğundan bir fiyatı vardır ve dolayısıyla metadır. Smythe bu anlamda kitle medyasının ekonomi politikasında izleyiciyi aktif katılımcı olarak ele alır. Smythe’in kavramıyla açıkladığı ve ortaya attığı esasen toplumun ve bireysel yaşamın tüm boyutlarının metalaştırılabileceğine ve kapitalist birikim sürecine dâhil edilebileceğine işaret eder (Prodnik, 2019: 340). Smythe’in bu konudaki temel fikirleri, Adorno ve Horkheimer’in (2014: 167) boş zamanın üretimin birliğine dâhil olmaktan başka bir şey olmadığı için kendi zıddına dönüştüğünü, kendisinin parodisi haline geldiğini söylediği fikirlerden el alır. Tüketimi gerçekleştiren kesim öncelikle artı değer üreten bir kesimdir ve bu kazandığı parayı harcamak için boş zamana ihtiyaç duyar. Oysa modern dönemin başlangıcında boş zaman işsizlik, yarar sağlamamazlıkla eş değerdir. Ancak geç kapitalizm ya da akışkan modernite koşullarında boş zaman zinde olan emeğin verimliliğini arttırmak için ve üretim birliğine emeği dâhil etmek için anlam kazanır.

Modern üretim koşullarında yalnızca çalışma süresi sermaye sahibinin kontrolü altındayken akışkan modern toplumda çalışmanın bitimiyle başlayan boş zaman da kontrol edilmektedir. Çünkü tüketim için gerekli olan bu boş zamanın içinde mevcuttur. Smythe açısından uyku zamanı dışında kalan bütün zaman çalışma zamanına dönüştürülür ve fiili çalışma dışında kalan zaman emek gücünün üretimine odaklanır. İzleyicilerin emek güçlerini üretirken kitle iletişim araçlarını kullanmaları reklam verenler için pek çok yeni görevi yerine getirir (Smythe, 1977: 14). İzleyiciler reklamlar aracılığıyla hem tüketim ürünlerini almayı hem de gelirlerini bu doğrultuda düzenlemeyi öğrenir. Dolayısıyla Smythe bunun üretken bir faaliyet olduğunu söyler (1977: 16).

Gorz’a göre çalışma ile çalışma dışı zaman ayrımının ortadan kalkmasının sebebinin ikisinde de aynı yeteneklerin kullanılması değil, yaşamın tümünün ekonomikleştirilmesi, değer hanesine dâhil olması yatmaktadır (2011: 21). Dolayısıyla iş kavramı bir zamanlar çalışma zamanını asgariye indirip boş vakte daha fazla yer vermekten, artık işi uğraştan, hobiden, eğlenceden ayıran tüm sınırları ortadan kaldırıp aynı potada eritmek olarak karşımıza çıkar. Ancak bugün bilgi temelli ekonomide, dijital emeğin kimi öğelerini içermeyen iktisadi faaliyete rastlamak güçtür. Akışkan modernite ya da post-modernite koşullarında yaşamın teknolojik araçlarla örülmesi aynı zamanda kapitalizmin de araçları olarak işlev görür. Küresel bir dünyayı McLuhan’ın deyimiyle “küresel bir köye” dönüştüren internet ve cep telefonları akışkanlığı hızlandırmış, iktisadi faaliyetlerin dolaşımını arttırmıştır. Öte yandan iletişim araçlarının kullanım ücretlerinin düşmesi, araçların geniş ke-

simlerde ve geniş bir alanda kullanımının yaygınlaşmasını sağlamıştır (Cheviron, 2014: 45). Bu iktisadi faaliyetlerin ulus ötesi sınırları aşan karmaşıklığı bilgi temelli ekonomide iş ve iş dışı ayrımını, üretken olan-olmayan ayrımını bulanıklaştırmıştır. Fakat Marx'ın Milton'un Yitik Cennet'ine başvurarak yaptığı açıklamada emeğin üretken olmasının koşulu doğrudan sermaye üretmesine bağlıdır (Marx, 1998: 353). Prodnik, Hardt ve Negri'nin ileri sürdüğü "toplumsal fabrika" modeliyle üretimin mekân ötesi bir yere taşınması ve metalaştırma süreçlerinin toplumun tamamına yayılması durumlarını internetle mümkün olduğunu belirtir (2019: 340-344). Prodnik bunu yeni iletişim araçlarının kullanıcı merkezli bir üretim aracı olarak ortaya çıkmasına dayandırır ancak Fuchs, kullanıcıların kullanıcı olmasının yanı sıra içerik üreticisine de dönüştüğünü söyler (2015: 191). Dijital emek kavramı tartışmalı olsa da, mal ve hizmetlerin dijital bir görünüm kazandığını söylemesi, medyanın ekonomi politikası bağlamında sosyal medyayı tartışmaya açması, esnekliğin bir artı değere dönüşmesi açılarından önemli ve güncelliğini korumaktadır.

Sonuç Yerine

Günümüz sözcüğüyle ima edilen zamansallığın, her şeyden önce belirsizlik, esneklik, güvencesizlik sözcükleriyle karakterize edildiği, dolayısıyla emek süreçlerinde bir dönüşümün olduğu ve klasik Marksist emek-değer teorisinin yanı sıra, medyanın ekonomi politikası bağlamında maddi olmayan emek, dijital emek tartışmalarının elverişli bir zemin sağladığı görülmektedir. Bunların yanı sıra bilgi ve iletişim teknolojisindeki gelişmelerin üretim ve tüketim süreçlerini dönüştürdüğü buna bağlı olarak da sınıflı toplum yapısında çalışma ve çalışma dışı ayrımının bulanıklaştığı gözlemlenmiştir. Akışkan yaşamda, sınırların erimesinden kaynaklı başlangıç ve bitiş noktaları muğlaklaşmış, mekân ve zaman arasındaki birlik yıkılmış, modern öncesi toplumdaki dinamikler yerini yeni dinamiklere bırakmıştır. Sermayenin bir mekâna bağlı oluşu yerini bilgi ve enformasyon süreciyle birlikte mekân ötesi bir sürece devretmiştir. Bugün, ticari sermayenin büyük bir kısmı bu güvencesizlik, belirsizlik ve esneklikten elde edilir hale gelmiştir.

Emek piyasasındaki esneklik, eşitsizliklerin artmasına, sınıf yapısının değişmesine denk gelmektedir. Her faaliyetin kısa vadeli olması, bireyselleşme sürecine yapılan vurgu, teknolojinin gelişimiyle ortaya çıkan ağırlar uzun vadeli düşünmeyi, uzun vadeli bir işte çalışmayı, uzun süre bir yere bağlı kalmayı iskarta haline getirmiştir. Bu anlamda, değişim ve dönüşüm üretim süreçlerini, buna bağlı olarak emek gücünü ve emek biçimlerini de dönüştürmüştür. Karın kaynağı olarak görülen artı değer bugün üretim araçlarının gelişimi ve metaların küresel dolaşım ağına ulaşması sayesinde yaşamın tüm alanına yayılım göstermiştir. Değişen emek süreçlerinde metalar enformasyonel ve kültürel özellikler kazanmış, enformatikleşme sürecinde üretim ortaya maddi ve kalıcı bir ürün çıkarmadığı için emek maddi olmayan bir görünüme kavuşmuştur.

Ancak kapitalizmin bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerle beraber, dijital bir görünüm kazanması, üretim ve dolaşım süreçlerinin dijitalleşerek ağına

mantığına göre şekillendiğini göstermiştir. Emek ürünü metalar dijital bir görünüm kazanmış, şirketlerin iş yapma ve tüketim süreçleri değişmiştir. Üretim ve dolaşım süreçlerinde enformasyonun iletimi, depolanması ve tüm enformasyon süreçlerinin dâhil olması artmış ve buna bağlı olarak enformasyon üretim süreçleri için kas gücünden daha önemli bir konuma gelmiştir.

Emek-sermaye ilişkisi Marx'ın emek-değer kuramındaki eğilimlerle varlığını sürdürse de emeğin farklı formlarını incelememiz için yeni kavramlara ihtiyaç duymaktayız. Bu anlamda dijital emek kavramsallaştırması internet platformlarındaki emek sürecini göstermesi açısından kıymetlidir. Nitekim bugün, modern devletlerin insanların ne yapacağına karar veren politikalarının insanları çalışmaya teşvik etme gücü bu devletlerin elinden alınmıştır. Burada politika eyleyicilerin yeri değişmemiş, iktidarları ellerinden alınmıştır. Bu, akışkan modernitenin getirdiklerinden biridir ya da modernitenin ötesindeki bir durumun getirdiği bir şey olarak okunabilir. Modern insan için hayat verili bir şey değil, henüz tamamlanmamış ve durmaksızın daha fazla gayret ve özen talep eden bir görevdir. Akışkan modernite ya da hafif kapitalizm bu hayat tipini daha da belirginleştirmiştir. Erken modernite koşullarına baktığımızda, emeğin durumu, emeğin/işin insanlığın yolunu çizirken tesadüfler yerine kendi kaderi ve doğa tarafından yönlendirilmesi gerektiren bir eylemdir. Her bireyin katılmak zorunda olduğu kolektif bir çabadır. Nitekim bugüne varan gelişme de bu çabanın bir sonucudur. Fakat şüphe ve belirsizlik kalıcı hale geldiğinde, geleceğe dair planlar birkaç hamleden öteye geçemeyen, kısa ömürlü ve değişken hale geldiğinde süreklilik iskartaya karışır, esneklik ve belirsizlik sürekliliğin yerini alır. Esneklikle yönetilen bir hayatta yaşam stratejileri ve planları da haliyle kısa vadeli hale gelir. Böyle bir dünyada iş ve emek süreçleri eyleyicinin çizdiği yolun dışına çıkmadığı gibi düzen ve geleceği kontrol eden evrenden uzaklaşmıştır. Önemli olan her hareketin o andaki durumu ve sonuçlarıdır. Emeğin karakteri böylece dönüşüme uğramış, emeğin katı modernite ve ağır kapitalizm çağında başat değerler içerisindeki merkezi konumu böylece geride kalmıştır. Bunların yerine emeğin eğlenceli olması –oyunış emeği- tüketicilerin arzuları ve estetik ihtiyaçları tatmin etmesi oranında değer kazanmıştır. Nitekim, küreselleşme ile beraber gördüğümüz sermayenin uluslar ötesi konumu ve işleyişi emekçilerin kendi geçim kaynaklarından kopmasının, emeğin dijital bir görünüm kazanmasının etkisiyle mümkün olabilmektedir.

Dijital emeğin bugün, bireysel yaşamın tüm boyutlarının metalaştırılabileceğine ve kapitalist birikim sürecine dâhil edilebileceğine işaret etmesi akışkan, akan şeylerle doğrudan ilişkilidir. Nitekim menzili değişen, sürekli kendisini güncelleyen ve gizleyen sömürü pratikleri, tüketim ilişkileri özellikle bilgi ve iletişim teknolojileri ile bugün korkunç boyutlara ulaşmıştır. Sömürünün eğlence kılığında karşımıza çıkması, yaşamın tüm alanlarına yayılması dijitalleşme süreçleriyle doğrudan ilişkili olarak okunabilir.

Kaynakça

- Adorno, T. W. & Horkheimer, M. (2014). Aydınlanmanın Diyalektiği: Felsefi Fragmanlar. Ülner, N. & Karadoğan, E. Ö. (çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2001). Bireyselleşmiş Toplum. Alogan, Y. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2006). Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları. Yılmaz, A. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2011). Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup. Sıral, P. (çev.). İstanbul: Habitus Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2018). Akışkan Hayat. Pilgir, A. E. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2019). Akışkan Modernite. Çavuş, S. O. (çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Camfield, D. (2014). «Çokluk ve Kanguru». Savran, S., Tanyılmaz, K., Tonak, E. (Haz.). Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri içinde (174-204). İstanbul: Yordam Kitap.
- Cheviron, N. T. (2014). Küresel İletişim. İstanbul: Ekslibris Yayıncılık.
- Crowell, J. (2017). Liquid labor, precarious lives: an urban ethnography of online work and digital inequality. (Doctoral dissertation, Rutgers University-School of Graduate Studies).
- Ekman, M. (2019). “Birikimi Anlamak: Marx’ın İlkel Birikim Kuramı’nın Medya ve İletişim Çalışmaları Açısından Önemi”. Kıyan, Z. & Yüksel, H. (çev.). Mosco, V. & Fuchs, C. (der.). Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi içinde. (83-118). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Fuchs, C. & Seignani, S. (2013). “What is Digital Labour? What is Digital Work? What’s their Difference? And why do these Questions Matter for Understanding Social Media?” tripleC: Communication, Capitalism & Critique 11 (2): 237-293.
- Fuchs, C. (2014). “Bilişsel Kapitalizm ya da Enformasyonel Kapitalizm? Enformasyonel Ekonomide Sınıfın Rolü”. Peters, M. A. & Bulut, E. (ed.) Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Dijital Emek içinde (137-188). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Fuchs, C. (2015). Dijital Emek ve Karl Marx. S. Oğuz ve T. E. Kalaycı. (çev.). Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Giddens, A. (2004). Modernliğin Sonuçları. Kuşdil, E. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gorz, A. (2011). Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye. Ergüden, I. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Habermas, J. (1994). «Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje». Necmi Zeka, Postmodernizm-Jameson, Lyotard, Habermas- içinde, s. 31-44. İstanbul: Kıy

Yayınları.

Hardt, M. & Negri, A. (2003). İmparatorluk. Yılmaz, A. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hardt, M. & Negri, A. (2004). Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi. Yıldırım, B. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Harvey, D. (2012). Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz. Doğan, B. O. (çev.). İstanbul: Metis Yayınları.

Harvey, D. (2017). Marx, Sermaye ve İktisadi Aklın Cinneti. Soğancılar, E. (çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.

Huws, U. (2018). Küresel Dijital Ekonomide Emek: Siberteryanın Oluşumu. Şenesen, C. (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Karahanoğulları, Y. (2014). Marksist İktisatta Üretken Emek / Üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme. Mülkiye Dergisi, 30 (250) , 81-95.

Koçak, O., Savaşır, İ., Bilgin, İ., & Akay, A. (1992). Çelişki ve Fark: Modernizm ve Postmodernizm Üzerine Söyleşi. Defter Dergisi, 18, .82-99.

Lazzarato, M. (2006), "Immaterial Labour", Paolo Virno ve Michael Hardt (der.), Radical Thought in Italy: A Potential Politics (Theory Out of Bounds içinde. London: University of Minnesota Press, s. 133-150.

Lee, R. L. (2005). Bauman, liquid modernity and dilemmas of development. Thesis Eleven, 83(1), 61-77.

Marx, K. (1979). Grundrisse: Ekonomi Politîğin Eleştirisi İçin Ön Çalışma. Nişanyan, S. (çev.). İstanbul: Birikim Yayıncılık.

Marx, K. (1998). Artı-Değer Teorileri: Birinci Kitap. Fincancı, Y. (çev.). İstanbul: Sol Yayınları.

Marx, K. (2011). Kapital: Ekonomi Politîğin Eleştirisi, C.I., Selik, M., Satlıgan, N. (çev.). İstanbul: Yordam Kitap.

Prodnik, J. (2019). "Sürüp Giden Metalaştırma Süreçleri Üzerine Bir Not: İzleyici Metasından Toplumsal Fabrikaya". Mosco, V. & Fuchs, C. (der.). Marx Geri Döndü: Medya, Meta ve Sermaye Birikimi içinde. (301-366). İstanbul: NotaBene Yayınları.

Sayers, S. (2007). The concept of labor: Marx and his critics. Science & society, 71(4), 431-454.

Schmitt, C. (2005). Siyasal İlahiyat. Zeybekoğlu, E. (çev.). İstanbul: Dost Yayınevi

Sennett, R. (2011). Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri. Yıldırım, B. (çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Smythe, D. W. (1977). "Communications: Blindspot Of Western Marxism." Canadian Journal of Political and Social Theory. 1(3): 1-28.

Smythe, D. W. (1981). "On the audience commodity and its work". Duncan, M. G. & Kellner, M. D. (der.) Media and cultural studies içinde Malden: Blackwell Publishing.

Standing, G. (2019). Prekarya: Yeni Tehlikeli Sınıf. Bulut, E. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Toffler, A. (1996). Üçüncü Dalga. Seden, A. (çev.). İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Touraine, A. (2010). Modernliğin Eleştirisi. Tufan, H. (çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Williams, R. (2018). Anahtar Sözcükler. Kılıç, S. (çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yeşilyurt, A. (2015). "Dijital Emek Kavramsallaştırması: Marx, Arendt ve Sennett'ten İzlenimler". LaborComm 2015, 117-127.